

Sergiusz Rudnicki

Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

POJĘCIE DYSKURSU – PRZEGLĄD DEFINICJI

Sergiusz Rudnicki. The concept of discourse - a review of definitions.

The significance of the problem of the «discourse» concept definition arises from the fact that for a relatively long time, from which the concept is used in social sciences, many of its interpretations have appeared. This, thereafter, affects the selection of the discourse research methods, and in the case of the author – the research of Polish discourse in Ukraine, which has an influence on Ukrainian-Polish relations. Therefore, the article is devoted to the analysis of the «discourse» concept and is the theoretical basis for establishing the possibility of using the analysis of discourse for the evaluation of international relations, and in the narrow sense - Polish-Ukrainian relations.

As a source base, articles, monographs and theses of Polish and Ukrainian scholars have been used, and it should be noted that in Poland, discourse studies have been conducted for a long period of time and have attracted more attention of the political environment than in Ukraine, and this, accordingly, influenced the choice of sources.

The problem of defining the discourse idea is that the concept is used in many scientific disciplines, within which different schools have appeared, which have their own understanding of the discourse concept. In addition, there are also interpretations of individual researchers, who are working within these schools.

The analysis of various definitions of discourse convinced the author that the source of differences in the interpretation of the concept is the application of two philosophical traditions. One of them represents discourse as a multi-stage, logically ordered process of knowledge, and was presented by such well-known philosophers as R. Descartes and G.W. Leibnitz and gave impetus to the structuralist understanding of the concept. The second relies on the tradition of one-step moment of knowledge of the object and created a phenomenological school in the interpretation of the concept of «discourse.»

The author has considered the classical discourse theories, presented by such scholars as: Teun A. van Dijk, Michel Foucault, Jürgen Habermas and Émile Benveniste, and for his study adopted the phenomenological discourse definition by Michel Foucault, where discourse is the relation of knowledge and power and their interconnection. The discourses are organized through the episteme as a system of thinking, characteristic for a particular era or sphere. Discourse practices are the collection of anonymous rules that govern expressions for a particular era and specific environments.

The discourse interpretation in the phenomenological tradition of scientist Michel Foucault complements the work of other authors, which do not contradict the other above-mentioned interpretations, such as speech-community (community of speaking, language community), topic (concept) that unites the text, story line that arranges the discourse.

Understanding the concept of discourse as rules that outline the statement, supplemented by the concepts of other scholars, allows us to use a wide range of research methods, which were introduced by the author - subdividing extralinguistic, linguistic (textual) and methods of analyzing the dependence of language and extra-language elements.

Among the extra-linguistic methods, the analysis of SEP (somebody else's problem is in first place) – the matter that is silent, the discourse strategy analysis, (the selection of texts, event naming, event description), priming and framing as discourse strategies.

Methods of linguistic analysis concentrate on the analysis of the text surface which occupies this topic in the media, the analysis of the semantic keyword field, the conversational analysis which focuses on the description of communicative units, including metaphors and the analysis of text strategies. Finally, the third group of methods of language matching and extra-language factors is critical discourse analysis, which establishes links between ideology, propaganda, public morals and language.

Key words: discourse, political discourse, speech-community, topic, story line, linguistic and extra-linguistic methods of discourse analysis, critical discourse analysis.

Wprowadzenie

Aktualność podjętego w artykule tematu wynika z faktu, że w chwili obecnej oznaki pogarszających się od kilku lat stosunków polsko-ukraińskich są ewidentne. Fakt ten potwierdzają nie tylko eksperci, zajmujący się tym problemem i dostrzegający go, zanim stał się on częścią polskiej świadomości społecznej¹. Dostrzegają go obecnie przeciętni obywatele po obu stronach granicy. Z kolei badania naukowców polskich² i ich opinie

1. Jeszcze raz mnie przekonał w tym, że pogorszenie się stosunków polsko-ukraińskich do niedawna spostrzegali tylko eksperci dr Michał Siudak z Katedry Ukrainoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w swym referacie pt. Współczesna polityka historyczna Ukrainy i jej wpływ na przyszłość stosunków polsko-ukraińskich, wygłoszonym na polsko-ukraińskiej konferencji naukowej pt. Między Unią Europejską a Eurazją. Przestrzeń poradziecka wobec szans i zagrożeń, Kraków, 23–24. 11. 2017 r.

2. Zob. np. raport Tomasz Stryjka, Jonanny Koniecznej-Sałamatin oraz Kamili Zacharuk z najnowszych badań przeprowadzonych na Ukrainie w 2016 roku [24].

wynikające z obserwacji i wyjazdów na Ukrainę nie potwierdzają tak istotnych zmian w stosunku Ukraińców do Polaków, jakich można byłoby spodziewać po zapoznaniu się z relacjami prasowymi na ten temat.

Każde to przypuszczać, że stosunki polsko-ukraińskie pogarszają się bardziej w sferze medialnej niż w świadomości społecznej. To z kolei skłania ku zainteresowaniu się dyskursem polsko-ukraińskim, a ze względu na miejsce zamieszkania autora – przede wszystkim dyskursem ukraińskim dotyczącym stosunków polskoukraińskich, Polski i Polaków, w celu zbadania, po pierwsze, czy i jaki jest rozdzwitek między rzeczywistością „rzeczywistą” a medialną (ukazaną przez media), rzeczywistością a dyskursem, dyskursem społecznym a dyskursem politycznym, po drugie, jakim jest dyskurs polityczny w tej sferze i jaką wizję tych stosunków tworzy u odbiorcy.

Analiza literatury przedmiotu przekonała mnie o aktualności tego tematu, gdyż nie udało mi się znaleźć prac naświetlających w sposób bezpośredni wymienione problemy. Niektóre jego aspekty opisywali Svitlana Romaniuk [21], Leonid Zaszkilniak [27], Iryna Kogut [9], Ałła Kyrydon [7], Sergiusz Trojan [8]. Obrazowi Polski w ukraińskim dyskursie politycznym poświęcony został raport polskich medioznawców [3].

Zbadanie ukraińskiego dyskursu politycznego wymaga przede wszystkim analizy samego pojęcia dyskursu, co z kolei pociąga za sobą przedstawienie podejść do jego interpretacji i metod, możliwych do zastosowania dla jego opisu. Dlatego właściwym celem artykułu jest analiza pojęcia „dyskurs” na podstawie wypracowanego na ten temat dorobku, co stanowi bazę teoretyczną dla wskazania możliwości jego wykorzystania dla oceny stosunków międzypaństwowych, w węższym ujęciu – stosunków polsko-ukraińskich.

Bazą źródłową artykułu są: monografia Marcina Poprawy o telewizyjnych debatach polityków jako przykładzie dyskursu publicznego [20], doktorat Ludmiły Strij o rytualnych gatunkach ukraińskiego dyskursu politycznego [23], artykuły ks. Zdzisława Kunickiego o dyskursie politycznym Jacques’a Derridy [12], Joanny Gajdy o analizie dyskursu i jej zastosowaniu w badaniach politologicznych [5], Julii Szarapanowskiej o teoretycznych zasadach analizy dyskursu politycznego [25], Tetiany Kadłubowicz o pojęciu dyskursu politycznego i komunikacji politycznej [6], Izebeli Kujawy o strategiach dyskursu polityki i medialnym obrazie świata na materiałach współczesnej prasy niemieckiej [11], Karoliny Lokiert o krytycznej analizie dyskursu [14], Igora Petrenki o istocie, osobliwościach i funkcji dyskursu politycznego [20], Aliny Balczyńskiej-Kosman o języku dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym [1], Anny Malewskiej-Szałygin o tradycji stosowania pojęcia dyskurs i jego przydatności w antropologii współczesności [15], Elżbiety Laskowskiej o stylach dyskursu publicznego [13], Ireny Wilczyńskiej o podstawowych kierunkach badań dyskursu politycznego [26], Ireny Butowej o politycznym dyskursie w badaniach lingwistycznych [2], Switłany Naumkinej i Olgi Diaczenko o technologiach manipulacyjnych w konflikcie politycznym [17].

Nie stawiałem sobie za zadanie porównania polskiej i ukraińskiej tradycji naukowej dotyczącej dyskursu politycznego, ale w trakcie przygotowania artykułu odniosłem wrażenie, że kwestiami dyskursu na Ukrainie zajmują się przede wszystkim językoznawcy czy prasoznawcy. Naukowcy piszący o dyskursie politycznym powołują się najczęściej na prace Natalii Kondratenko z Odessy [10], Larysy Nagornej, Wiktorii Petrenko i Katarzyny Serażym z Kijowa [16; 18; 22]. Na liście ukraińskich badaczy dyskursu nie brakuje politologów, np. Ireny Wilczyńskiej z Kijowa [26] czy Switłany Naumkinej z Odessy [17], ale jest ich zdecydowanie mniej i nie ma wśród nich osób piszących w sposób stały o dyskursie politycznym (w odróżnieniu, na przykład, od językoznawców ukraińskich).

Odniosłem także wrażenie, że w Polsce temat dyskursu jest opracowany o wiele lepiej, zarówno pod względem teoretycznym, jak i pod względem praktycznego wykorzystania metodyk dyskursu dla opisu rzeczywistości politycznej. Moje przypuszczenia potwierdziła Ludmiła Strij, która stwierdza, że w ukrainistyce dyskurs stał się przedmiotem zainteresowań naukowych dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. przede wszystkim jako sytuacja komunikacyjna wraz z jej składnikami [23, s. 30]. Więc w swym artykule będę posiłkował się przede wszystkim pracami polskich autorów.

Nie stawiałem sobie także za zadanie oceny i referowania prac polskich autorów piszących o dyskursie pod względem analizy dokonań innych autorów czy opisu ośrodków badawczych. Mimo to wśród wymienionych na początku prac dotyczących dyskursu (i odpowiednio będących analizą dorobku naukowego na ten temat) wyróżnia się, moim zdaniem, artykuł Anny Malewskiej-Szałygin, która dokładnie naświetla temat wykorzystania pojęcia dyskursu w badaniach antropologicznych [15, s. 89–93], a także praca Marcina Poprawy, który referując polską literaturę przedmiotu dotyczącą dyskursu, wskazał najczęściej wymieniane trzy syntetyczne zbiory studiów na temat lingwistycznych aspektów dyskursu (A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa, 1998; *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T.A. van Dijk, Warszawa, 2001; E. Miczka, *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*, Katowice, 2002) i ocenił, że spośród nich najobszerniejsze studium przedstawiła Anna Duszak [20, s. 13, 26].

Zgodnie ze stawianym celem w niniejszym artykule omówię najpierw próby zdefiniowania pojęcia i problemy z tym powiązane, następnie przedstawię klasyczne ujęcia dyskursu, określę rozumienie dyskursu najbliższe autorowi, uzupełnione przez koncepcje innych badaczy, opiszę metody możliwe do wykorzystania w celach analizy dyskursu

politycznego i przedstawię wnioski na temat analizy dyskursu jako narzędzia dla oceny stosunków między państwowych (polsko-ukraińskich).

Problem pojęcia dyskurs

Zasadniczym problem dotyczącym definiowania pojęcia dyskursu jest jego wykorzystanie w wielu dyscyplinach naukowych, w ramach których ukształtowały się różne szkoły, posiadające swoje własne rozumienie dyskursu. W ramach tych szkół pojawiają się jeszcze rozmaite interpretacje poszczególnych badaczy (na dodatek – w różnych państwach), co sprawia, że pojęcie „dyskurs” jest tak wieloznaczne i problematyczne, jeśli chodzi o jego zdefiniowanie.

Zdaniem Marcina Poprawy tradycja badawcza dyskursu jest w krajach anglosaskich ugruntowaną dziedziną naukową (niektórzy uważają nawet, że osobną dyscypliną naukową z pogranicza lingwistyki, psychologii, socjologii i teorii kultury), ale w literaturze zachodniej brakuje konkretnego ujęcia terminologicznego [20, s. 19–20].

W Polsce dyskurs polityczny jest dziedziną zainteresowań takich dyscyplin, jak językoznawstwo, gdzie też nie ma ustabilizowanej tradycji badawczej (na Ukrainie funkcjonuje określenie „lingwistyka polityczna”, z którym w Polsce się nie zetknąłem), prasoznawstwo, psychologia, socjologia, filozofia, politologia, antropologia [20, s. 13]. Problem dyskursu politycznego sytuuje się także na pograniczu zainteresowań interdyscyplinarnych, takich jak socjologia dramaturgizmu, etnografia mówienia, filozofia komunikacji społecznej, psychologia komunikacji, psychologia społeczna [20, s. 13], sprzyjając rozwojowi takich subdyscyplin, jak socjolingwistyka, historia idei itp. [15, s. 81]. Zdaniem Anny Duszak, dokonującej przeglądu rozmaitych koncepcji badawczych dotyczących Dyskursu, do listy należy jeszcze dodać analizę konwersacyjną i gramatykę tekstu, pragmalingwistykę i genologię lingwistyczną, semantykę kognitywną i stylistykę interakcyjną, symboliczny interakcjonizm i teorię interakcjonizmu, szkołę opisu współczesnych praktyk argumentacyjnych, zwaną „nową retoryką” [20, s. 26, 32–33, 35].

Wyjaśniając pojęcie dyskursu, naukowcy często sięgają do jego znaczenia w języku łacińskim, gdzie oznaczało ono rozmowę, wyjaśnienie, argument, rozumowanie [2]. Znaczenie to odwołuje się do jego etymologii – *discurrere/discursus* oznacza poruszanie się, bieganie tam i z powrotem, rozbieganie się, interpretowane jako poruszanie się myśli, rozbieżność racjonalności, a więc spór, rozmowę, mowę, przemowę [11, s. 44]. Dlatego w słownikach języka polskiego dyskurs jest kwalifikowany jako rozmowa, dyskusja, przemówienie, przemowa, poważna rozmowa, ustna albo pisemna wymiana poglądów na jakiś temat, często z kwalifikatorem „przestarzałe”. To tradycyjne rozumienie omawianego pojęcia [20, s. 21].

Dlatego też w językoznawstwie ukraińskim zajmującym się dyskursem oznacza on mówienie, ciąg wypowiedzi, mówienie zawłaszczone przez mówcę, ale także wpływ wypowiedzi na odbiorcę, w zależności od jego znajomości sytuacji czy system ograniczeń nałożony na wypowiedzi ze względu na społeczne lub ideologiczne okoliczności [23, s. 31].

Naukowcy polscy i ukraińscy podają też rozwinięte definicje dyskursu, traktując go na przykład jako otwarty zbiór wypowiedzi [11, s. 45], zbiór zdarzeń komunikacyjnych, mających na celu negocjowanie znaczeń przez uczestniczących w nich aktorów [1, s. 144], jako rozbudowany komunikat o tematyce politycznej, powstający w trakcie rozmowy (traktowanej szerzej niż konwersacja czy też dialog), noszący znamiona tekstowości i odwołujący się do sfery działań społecznych (w odniesieniu do dyskursu publicznego), zespół wzajemnie oddziałujących na siebie tekstów (w ujęciu koncepcji badawczych szkół tekstologicznych, pragmalingwistycznych); rozbudowany system komunikatów, myśli, wyobrażeń i polemicznych głosów nawiązujących do określonego zjawiska z życia społecznego (w ujęciu socjologicznym) [20, s. 15, 26, 31, 36–37].

Można też podać inne, bardziej rozbudowane definicje dyskursu. Przykładowo Igor Petrenko pod dyskursem politycznym rozumie determinowany tradycją społeczno-kulturową sposób komunikacji, oparty na wymianie, sugerowaniu i propagandzie pewnych idei, pozycji i poglądów uczestników życia politycznego dla osiągnięcia celów politycznych związanych przeważnie z kwestiami władzy [19, s. 56].

Można byłoby mnożyć definicje badaczy z różnych dyscyplin i szkół naukowych, ale lepiej przyjrzeć się próbom generalnego ujęcia podejść do definicji dyskursu. Zdaniem Tetiany Kadłubowicz są dwa podejścia do traktowania ujęcia dyskursu. Dla zwolenników jednego dyskurs to fragmenty rzeczywistości, które mają ciągłość w czasie, logikę rozwoju (fabułę), dyskurs w tym ujęciu stanowi zakończony wytwór, który został ukształtowany z wykorzystaniem pewnego kodu. Zwolennicy drugiego podejścia traktują dyskurs jako specyficzny rodzaj komunikacji, jako wydarzenie odbywające się pomiędzy mówiącym i słuchającym w procesie aktu komunikacji, w czasie i przestrzeni; sam dyskurs ma ustny albo pisemny charakter, mieści werbalne i niewerbalne składniki [6, s. 195].

Według Anny Malewskiej-Szałygin (i jej opinia wydaje się bardziej nośna) w języku filozofów od późnej starożytności dyskurs oznaczał wieloetapowy, uporządkowany logicznie, metodyczny proces poznawczy, polegający na wnioskowaniu z przyjętych przesłanek. Jej zdaniem w tym rozumieniu używali pojęcia R. Descartes i G.W. Leibnitz, opisujący ruch myśli przechodzącej od jednego twierdzenia do drugiego w określonym porządku. Uporządkowany logicznie proces poznania był w tejże tradycji starożytnej przeciwstawiany poznaniu intuicyjnemu, w którym przedmiot

pojmowany był w jednym akcie, bezpośrednio i w całości. I właśnie z tych dwóch tradycji refleksji filozoficznych wyrastają dwa nurty namysłu: strukturalny i fenomenologiczny, realizowane później przez filozofów, językoznawców, historyków, socjologów i antropologów [15, s. 81].

Klasyczne teorie dyskursu jako podstawowe propozycje metodologiczne

Mówiąc o klasycznych teoriach dyskursu, mam na myśli koncepcje, które są wymieniane jako podstawowe w znanej mi i wskazanej na początku artykułu literaturze przedmiotu. Koncepcje te są kojarzone z początkami badań nad dyskursem, który zwrócił na siebie uwagę naukowców w latach sześćdziesiątych XX w. Najczęściej do osób, które ukształtowały tradycje badawcze, zalicza się Teuna A. van Dijka i Michela Foucaulta, nieco rzadziej Jürgena Habermasa (odniosłem wrażenie, że rzadziej go wymieniają polscy naukowcy niż ukraińscy) oraz Émile'a Benveniste'a [23; 6; 19; 25; 20; 2; 11; 15].

Teun A. van Dijk jest znany ze swych licznych prac, takich jak *Society and discourse. How context controls text and talk*, *Discourse and Context. A Sociocognitive Approach*, *Discourse and power*, *Discourse Studies*, *Racism and discourse in Spain and Latin America*, *Analisis Del Discurso Social y Politico*. Jest on także założycielem takich czasopism, jak „Discourse & Society”, „Discourse Studies”, „Discourse & Communication” [2; 25, s. 429; 20, s. 24].

Zdaniem Ireny Butowej, van Dijk przedstawił podstawowe założenia swojej teorii w artykułach *News, discourse and ideology*, *Elite discourse and institutional racism*, *The study of discourse: an introduction*, *Discourse and Manipulation*, *Ideology and discourse analysis* [2].

Dyskurs w ujęciu Teuna A. van Dijka to język w użyciu, zdarzenie komunikacyjne (wydarzenie komunikacyjne), które powstaje w wyniku interakcji rozmówców (interlokutorów). W tym ujęciu ważny jest kontekst, związek języka z innymi dziedzinami życia; zwraca się uwagę na to, w jaki sposób treści społeczne (symboliczne, ideologiczne) wyrażają się poprzez język, na pragmatyczny aspekt dyskursu [20, s. 24]. Zdaniem Marcina Poprawy badacz wyróżnia następujące wymiary dyskursu: 1) językowy, który odnosi się do systemu gramatycznego i stylistycznych wykładników tekstu; 2) komunikacyjny, dotyczący zjawisk pragmatycznych; 3) poznawczy, czyli system znaków odnoszących się do świata; 4) interakcyjny, analizujący walory retoryczne i perswazyjne wypowiedzi.

W taki sposób dyskurs jest opisywany w skali *mikro*, której odpowiada struktura danego komunikatu, oraz w skali *makro*, dla którego osią porządkującą jest temat, przewodnia myśl, idea. Temat zawarty w superstrukturach (makrostrukturach dyskursu) antycypuje układ kolejnych operacji i zdarzeń dyskursywnych. Warto zwrócić uwagę na to, że w ujęciu van Dijka sygnałom językowym towarzyszy cały repertuar znaków komunikacji niewerbalnej, czyli gestykulacja, mimika, mowa ciała, fizyczna odległość, oklaski i uśmiechy, które nazywa się umownie „aktywnością pozawerbalną” [20, s. 24].

Kolejne podejście teoretyczne proponuje Michel Foucault (zdaniem Anny Malewskiej-Szałygin – najślynniejszy badacz dyskursu), którego teoria mieści się w nurcie fenomenologicznym, rozwijającym się na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, równoległe do kierunku strukturalnego, przy czym jest to fenomenologia wyższego rzędu, ponieważ w odróżnieniu od klasycznej myśli fenomenologicznej, która brała w nawias zewnętrzną rzeczywistość, skupiając się na sądach o niej, Foucault otwiera nowy nawias mieszczący owe sądy [15, s. 84]. Badacz przedstawił swoje poglądy w pracach *Archeologia wiedzy*, *Porządek dyskursu*, *Nadzorować i karać* oraz *Historia seksualności* [11, s. 45].

Zdaniem Anny Malewskiej-Szałygin dyskurs w ujęciu Foucaulta oznacza ścisły związek, abstrakcyjną strukturę tekstów, jednostkę komunikacji wychodzącą poza granice pojedynczych tekstów, określającą teksty jednostkowe jako reprezentantów tych samych systemów formacyjnych. Dyskursy określają myślenie podmiotów i porządek rzeczy, więc dyskurs w tym ujęciu należy rozumieć jako stosunek wiedzy i władzy oraz wzajemne ich oddziaływanie [15, s. 84].

Dyskursy są organizowane przez *episteme* jako system myślenia charakterystyczny dla danej epoki: można mówić o *episteme* epok i dziedzin; odkrywanie ich Foucault nazywał archeologią wiedzy – i ona powinna odpowiedzieć na pytania: w jaki sposób jednostki dyskursu istnieją, dlaczego się ujawniły, czemu właśnie te a nie inne wypowiedzi (zdarzenia dyskursywne) zaistniały, czemu wtedy i tam [15, s. 84]. Praktyki dyskursywne są zestawem anonimowych reguł określających wypowiedzi dla konkretnej epoki i konkretnego środowiska – społecznego, językowego, ekonomicznego czy geograficznego [2].

Nieco inną interpretację przedstawia Izabela Kujawa, która uważa, że Foucault wychodzi z założenia, iż ogół wypowiedzi danej epoki zgrupowany jest w dyskursy, czyli tzw. archiwum. Archiwum to nie ma dowolnej struktury i w sposób jednoznaczny steruje sposobem wypowiedzi. Tylko to, co dozwolone w ramach panujących dyskursów, znajduje odzwierciedlenie i jest manifestowane w tekście. W każdym społeczeństwie wytwarzanie dyskursu jest równocześnie kontrolowane, selekcyjonowane, organizowane i poddane redystrybucji przez pewną liczbę procedur. Te procedury dyskursu należy rozumieć jako elementy strategii dyskursu, także tzw. reglamentację dyskursu, nakładanie swoistych zakazów i nakazów na poziomie języka (a więc jak i co powiedzieć). Równie istotne jest także przemilczanie

rzeczy, o których nie chce się powiedzieć lub o których mówić nie wolno. Mechanizm selekcjonowania i konstruowania przestrzeni w dyskursie należy zaś rozumieć jako strategie dyskursu, politykę dyskursu. Tak rozumiane dyskursy konstruują i konstytuują wiedzę o świecie [11, s. 46].

Wreszcie trzeba powiedzieć jeszcze o dwóch naukowcach wymienianych w literaturze przedmiotu. Należą do nich Jürgen Habermas i Émile Benveniste. Habermas pod podjęciem dyskursu rozumiał specyficzny rodzaj komunikacji, specjalny dialog, celem którego jest bezstronna analiza rzeczywistości. Uczestnicy dyskursu analizują rzeczywistość, rezygnując z istniejących w świadomości i utrwalonych w języku stereotypów. Z kolei Émile Benveniste traktował dyskurs jako język w użyciu, opisał też etapy ustnego dyskursu, determinowane przez kompleks czynników zewnętrznych i wewnętrznych [2].

Koncepcja Foucault'a jako podstawa analizy dyskursu i uzupełniająca ją narzędzia badawcze

Wniosek płynący z dotychczasowego przeglądu koncepcji (a proszę pamiętać, że są to jedynie klasyczne teorie, do których dochodzą teorie i interpretacje innych badaczy) jest taki sam jak i u wielu innych autorów analizujących pojęcie dyskursu. Autorzy, których pracami posiłkuję się, mówią o tym, że pojęcie „dyskurs” pojawia się obecnie w najróżniejszych możliwych znaczeniach, niekiedy tak odmiennych, że jego pole znaczeniowe wydaje się zupełnie rozmyte [15, s. 81], nie ma ono jasno określonego statusu terminologicznego i w wielu opracowaniach przedmiotowych wprowadza bałagan interpretacyjny, niesie ze sobą różnorodne, niekiedy sprzeczne implikacje [20, s. 19, 38], jest wieloznaczne i dyskusyjne [6, s. 193; 26, s. 189; 23, s. 30], ma wiele definicji naukowych i semantyczną otwartość [11, s. 44]. Dlatego autorzy piszący o dyskursie sądzą, że jego analiza wymaga od badacza konstruowania każdorazowo nowej definicji, zgodnie z celem analizy [11, s. 44], zarówno doprecyzowania na swój użytek ram definicyjnych tego pojęcia, jak i wytyczenia granic metodologii, którą chce się zastosować w opisie materiału [20, s. 19–20].

Toteż formułując swoją definicję, wybieram spośród istniejących koncepcji klasyczną (podstawową) teorię Michela Foucaulta, ujmującą dyskurs jako ogół wypowiedzi połączonych *episteme*, będącą systemem myślenia epoki czy dziedziny. Praktyki dyskursywne określają wypowiedzi dla konkretnej płaszczyzny i konkretnego środowiska. Wytwarzanie dyskursu jest kontrolowane, selekcjonowane i organizowane przez pewną liczbę procedur. Te procedury dyskursu tworzą reglamentację dyskursu, nakładają zakazy i nakazy na poziomie języka, wyznaczają także krąg zjawisk przemilczanych. W taki sposób dyskursy konstruują i konstytuują wiedzę o świecie. Ważnymi wydają się niektóre koncepcje, będące swoistym uzupełnieniem i wyjaśnieniem tego podejścia. Przede wszystkim jest to pojęcie *speech-community* (wspólnoty rozmawiającej, społeczności dyskursywnej), wprowadzone przez socjolingwistykę Della Hymesa w latach siedemdziesiątych XX w. Specyficzne kompetencje rozmawiających pozwalają im na wzajemne porozumienie, ponieważ uznają one pewne łączące ich reguły dotyczące prowadzenia rozmowy i interpretowania wypowiedzi. Hymes też pisze o *speech styles* (stylach mówienia), zależnych od *speech situation* (sytuacji mówienia), takich jak ceremonie, posiłki, polowania, walki, *speech events* (wydarzenia mówienia), na które składają się poszczególne *speech acts* (akty mówienia). Poza badaniem struktur językowych Hymes pisze też o badaniu kanałów przekazu treści, jego nadawców, adresatów i słuchaczy, osiągnięć i rezultatów, historii i systemowych powiązań z resztą struktury społecznej grupy [15, s. 82].

Drugim ważnym pojęciem (pojęciami) jest tzw. *topic* (wprowadzony przez amerykańskiego lingwistę Wallace'a Chafe'a), koncept, temat – różnie nazywany przez różnych badaczy – przewodnia myśl, idea zawarta w superstrukturach/makrostrukturach dyskursu, który porządkuje tekst, tworzy z niego całość [26, s. 190; 20, s. 24] albo – w innym ujęciu – porządkuje pojedyncze teksty, wchodzące w spłaty, relacje i zależności, które tworzą strukturę dyskursu. Ważnym jest aspekt intencji autora lub autorów tekstów [11, s. 47]. Ów koncept pozwala badaczowi wyłonić myśl zawartą w tekście, którą chce nadawca donieść do odbiorcy i przy pomocy której konstruuje własny świat, w który powinien uwierzyć odbiorca [26, s. 190].

Bliskim tematowi (topicowi, konceptowi) jest pojęcie *story line* z koncepcji Maartena Hajera. *Story line* (rodzaj narracji o rzeczywistości społecznej, gospodarczej, politycznej, dostarczający jednostce zestawu symbolicznych odniesień, które organizują jej wiedzę potoczną i umożliwiają rozumienie rzeczywistości widzianej z określonej perspektywy) generuje grupa ludzi, osadzonych w określonej *speech situation* poprzez wprowadzanie nowych argumentów i usuwanie poprzednich. *Story line* porządkuje dyskurs, składają się na nią idee i pojęcia połączone systemowo. Każdy nowy element automatycznie odnosi do całości, główne założenia *story line* są chronione. Walka pomiędzy różnymi interpretacjami rzeczywistości społecznej to walka między *story lines*. Konkurencyjne *story lines* mają wiele wspólnego, choć budowane są na zasadzie antytezy przeciwników [15, s. 88].

I wreszcie, dyskurs nie tylko określa porządek dzienny (*agenda setting*), porządkując teraźniejszość i przeszłość, on projektuje przyszłość; analiza aktualnych dyskursów pozwala przewidzieć tendencje rozwojowe przyszłych dyskursów [25, s. 431; 11, s. 45].

Metody analizy dyskursu

Jeśli chodzi o metody analizy dyskursu, to problem z ich klasyfikacją, porównaniem i późniejszym zastosowaniem wiąże się z różnymi określeniami tych samych metod przez różnych badaczy, z włączeniem do analizy różnych aspektów dyskursu, pod którym rozumie się różne zjawiska. Jest oczywiste, że przyjęta przeze mnie definicja będzie dopuszczała tylko część z możliwych do wykorzystania metod.

Przyjmując założenie, że dyskurs to ogół wypowiedzi w pewnym wycinku czasu, na dany temat, kontrolowanych i selekcionowanych, można zastosować tzw. metody analizy ekstralingwistycznej, lingwistycznej (tekstologicznej), a także analizę współzależności języka i elementów pozajęzykowych. Ten podział wprowadziłem na własny użytek dla ujęcia różnych metod analizy.

Spośród tzw. ekstralingwistycznych (pozajęzykowych) metod na pierwszym miejscu będzie się znajdowała analiza sepologiczna, SEP (*somebody else's problem*) – sprawa, która jest przemilczana. Pojęcie sepizacji odnosi się do zjawiska ograniczania dostępu do debaty tematów, które stanowią realny problem. W ramach tego zjawiska (lub też w jego kręgu) będzie mieścić się także zjawisko nadania ważności innym (bliskim) sprawom w celu odwrócenia uwagi od tych ważnych (omówienie tzw. tematu zastępczego) [5, s. 261].

Następnie mamy do czynienia z metodą analizy strategii dyskursu, której poświęcono w literaturze przedmiotu dużo miejsca. Strategie dyskursu dotyczą wyboru tekstów (unikania jednych, a eksponowania innych treści), sloganów, wywiadów, dyskusji, wykorzystywania środków i sposobów docierania do odbiorcy z pewnymi treściami, dezinformowania, „przeinaczania” faktów/informacji, wykorzystywania „okazji na rynku politycznym” celem aprecjacji wizerunku polityka/partii/poglądów i deprecjacji przeciwnika politycznego [11, s. 50]. Możliwa jest analiza strategii nazywania zdarzeń, ich relacjonowania, a także związku strategii dyskursu z płcią, wiekiem, wykształceniem, statusem nadawcy itp. [15, s. 91–92].

W ukraińskiej literaturze przedmiotu strategia nazywania zjawisk jest klasyfikowana jako strategia uniknięcia dyskomfortu, kiedy to w tekście słowa z negatywną konotacją (wojna, ofensywa) zastępowane są przez słowa z konotacją neutralną (konflikt, operacja) [17, s. 77].

Oddzielnie należy powiedzieć o *primingu* i *framingu* jako strategiach dyskursu. Ich analiza mieści się w metodach pozajęzykowych. *Priming* to pozycjonowanie, torowanie przekazów, eksponowanie pewnych tematów w mediach poprzez częste ich powtarzanie czy odwoływanie się do wypowiedzi popartych autorytetem. *Framing* – to nadawanie ram interpretacyjnych faktom poprzez ich selekcję, amplifikację (uwydatnianie lub pomijanie cech) i artykulację, rozumianą jako sposób prowadzenia narracji wydarzeń (np. wydarzenia mogą być ukazywane jako rodzaj konfliktu, kiedy relacja skupia się na rywalizacji stron) [1, s. 152].

Jeśli chodzi o metody analizy językowej, to ilościowa analiza treści skoncentrowana jest na liczbie wystąpień słów i zwrotów w wypowiedzi, na kategorii, obszerności tekstu (jak dużo miejsca w gazecie jest przeznaczony na tekst), umiejscowieniu go; analiza ta zwraca też uwagę, czy jest odniesienie do tekstu na okładce gazety, skupia się na rozmieszczeniu zdjęć, analizie czasu antenowego, wielkości czcionki tytułu itp. [5, s. 260]. Podejście to jest bliskie albo w ogóle tożsame z popularną na Ukrainie tzw. analizą kontentu (*контент-аналіз*) – analizą wielkich maszynów tekstu z zastosowaniem programów komputerowych.

Kolejną metodą jest analiza pola semantycznego, polegająca na wyborze słów-kluczy (podmiotów), a następnie na utworzeniu dla nich osobnych sieci znaczeń. Uporządkowane sieci składają się na pole semantyczne danego pojęcia, a pole to stanowi podstawę do odnalezienia tzw. czytelności znaczącej (odsłonięcia ukrytego sensu). W tym celu badacz poszukuje słów, które w stosunku do słowa-klucza mają charakter określenia (ukazują cechy podmiotu i opisują go), asocjacji (wszystkie skojarzenia, z jakimi podmiot się wiąże), opozycji (określenia przeciwstawne do podmiotu), ekwiwalentów (pojęcie o tym samym znaczeniu, mogące zastąpić podmiot), opisów działań podmiotu (jak działa podmiot, jakie są skutki, które wywołuje), opisów działań wobec podmiotów (jakie działania są podejmowane wobec podmiotu) [5, s. 260]. Ta metoda odsłonięcia ukrytego sensu przypomina (albo w ogóle jest inną nazwą) tzw. intent-analizy (*інтеннт-аналіз*) – odnalezienia ukrytych intencji mówców (nadawców) [23, s. 24].

Następna metoda – analiza konwersacyjna (*conversational analysis*) skupia się na opisie jednostek komunikacyjnych tekstu mówionego [20, s. 20]. W literaturze przedmiotu dużo miejsca zajmuje analiza metafor i grup metafor, np. częstym jest porównanie polityki do teatru (poprzez użycie słów takich, jak scena, kurtyna, aktorzy, teatr), gry (przegrana walka, przedwyborcza gra, wskaźniki, „bierze pulę”, „ma asy”, atuty, stawka, karty, poker, szachownica) itp. [15, s. 87; 26, s. 190].

Do metod analizy języka odnoszę także analizę strategii tekstowych (wewnętrznych), decydujących o leksykalno-składniowej organizacji tekstu i określających wybór schematu narracyjnego lub argumentacyjnego (strategie semantyczne) [11, s. 50]. Ludmiła Strij dzieli z kolei strategie komunikacyjne na inwektywne (poniżona semiotyczność), kurtuazyjne (podwyższona semiotyczność) oraz racjonalne (opierające się na zdrowym rozsądku) [23, s. 144].

Do trzeciej grupy odnoszę zestawienie języka i czynników pozajęzykowych, nazywaną krytyczną analizą dyskursu (*critical discourse analysis*), która jest metodą socjolingwistyczną, ujawniającą związki między ideologią (propagandą, teorią społeczną, moralnością społeczną) a językiem [5, s. 257–258; 23, s. 23]. W ukraińskiej literaturze przedmiotu jest wydzielana jeszcze analiza kognitywna, polegająca na opisie struktury świadomości uczestników komunikacji politycznej na podstawie analizy ich języka [23, s. 23], ale wydaje mi się, że tę metodę należałoby umieścić raczej w badaniach psychologicznych.

Przedmiotem analizy dyskursu mogą być także nadawcy i odbiorcy (producenci tekstów) ze względu na podmiot (np. instytucje polityczne, parlamenty, rządy, partie i ugrupowania polityczne, politycy, media), charakter – pierwotni (politycy) i wtórni (media) [11, s. 47; 1, s. 152]. Wreszcie, można analizować przekaz niewerbalny, np. sposób zachowania się, mowę ciała, wygląd etc. [5, s. 255].

Wybór metody/metod jest uzależniony od koncepcji badawczej. Można przykładowo pokazać zestaw metod badań dyskursu ułożony dla potrzeb badań antropologicznych przez Annę Malewską-Szałygin. Pierwszym krokiem analizy w jej interpretacji powinno być wyłonienie powtarzających się tematów rozmów, dostrzeżenie ich naturalnego następstwa i regularności współwystępowania. Potem należy wyłonić często powtarzane wyrażenia i sformułowania, przyjrzeć się sytuacji, w jakiej padają, i próbować ustalić ich znaczenie. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na pojawiające się w rozmowach metafory, które mogą stanowić syntetyczne ujęcie szerszego obrazu. Konieczne jest scharakteryzowanie odmiennych *story lines*, typowych dla nich argumentów, a także epitetów, opinii i sądów wartościujących. Analizę tekstów powinna uzupełniać refleksja nad społeczną funkcją dyskursu. Zdaniem Malewskiej-Szałygin, tak przeprowadzona analiza powinna pozwolić odpowiedzieć na kluczowe dla antropologii pytanie – dlaczego ludzie formułują takie właśnie wypowiedzi? Czemu w opisanym kontekście padają właśnie takie zdania? Czemu tak połączone? Jaki obraz władzy się w nich ujawnia? [15, s. 94].

Zakończenie i wnioski

Analiza pojęcia dyskursu, dokonana dla wskazania możliwości jego wykorzystania w sformułowaniu oceny stosunków międzypaństwowych, pokazała, że próby zdefiniowania dyskursu poprzez definicje słownikowe okazują się mało skuteczne, tak samo jak i zwrócenie się do współczesnych koncepcji analizy dyskursu, częściowo zbieżnych ze sobą, ale jeszcze bardziej – odmiennych. W rozwiązaniu problemu owocnym wydaje się podejście Anny Malewskiej-Szałygin, proponującej całościowe spojrzenie na rozumienie dyskursu. Dyskurs można bowiem rozumieć jako wieloetapowy, uporządkowany logicznie, metodyczny proces poznawczy, polegający na wnioskowaniu z przyjętych przesłanek albo jako zjawisko ujmowane w jednym akcie poznawczym.

Podejście fenomenologiczne, opierające się na tej drugiej tradycji, realizowane później przez filozofów, językoznawców, historyków, socjologów i antropologów, zostało – moim zdaniem – najlepiej ujęte przez Michela Foucaulta, jednego z założycieli klasycznych teorii dyskursu. Właśnie jego rozumienie dyskursu jako ogółu wypowiedzi połączonych *episteme*, będącej systemem myślenia epoki czy dziedziny, byłoby najbardziej adekwatne dla moich celów badawczych. Koncepcja ta może być uzupełniona takimi pojęciami, jak *speech community* (wspólnota rozmawiająca), *speech styles* (style mówienia), *speech situation* (sytuacje mówienia), *speech events* (wydarzeniach mówienia), *speech acts* (akty mówienia), *topic* (koncept, temat, przewodnia myśl, idea), spinający tekst w całość, i *story line* (rodzaj narracji o rzeczywistości społecznej, gospodarczej, politycznej). Pojęcia te, wywodzące się z późniejszych teorii, mają w stosunku do koncepcji Foucaulta charakter uzupełniający i wyjaśniający.

Dla analizy tak rozumianego dyskursu mogą być zastosowane różne zestawy metod, które na swoje potrzeby podzieliłem na metody analizy ekstralingwistycznej, lingwistycznej (tekstologicznej) i analizę współzależności języka i elementów pozajęzykowych. Spośród pozajęzykowych metod do analizy dyskursu można wykorzystać analizę sepolologiczną i analizę strategii dyskursu. W skład metod analizy języka będą wchodziły zestawienia ilościowe, metody analizy pola semantycznego, analiza metafor i analiza strategii tekstowych (leksykalnoskładniowych i semantycznych). Z kolei krytyczna analiza dyskursu będzie polegała na zestawieniu języka i czynników pozajęzykowych.

1. Balczyńska-Kosman A., *Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym*, w: SP 2, 13, s. 143–153, <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/ssp-2013-2-143-154.pdf> (dostęp: 31 XII 2017).
2. Бутова І., *Політичний дискурс як об'єкт лінгвістичних досліджень*, http://old.lingua.lnu.edu.ua/Visnyk/visnyk/Visnyk_16/articles/Butova.pdf (dostęp: 31 XII 2017).
3. Jasina Ł., Kościński P., Szeligowski D., *Obraz Polski w polityce historycznej Ukrainy*, red. A.M. Dyer, Warszawa 2017.
4. *Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym*, w: SP 2, 13, s. 143–153, <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/ssp-2013-2-143-154.pdf> (dostęp: 31 XII 2017).

5. Gajda J., *Analiza dyskursu i jej zastosowanie w badaniach politologicznych – wprowadzenie*, w: *Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, Kraków 2010, s. 253–261.
6. Кадлубович Т., *Співвідношення понять політичного дискурсу та політичної комунікації*, w: *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*, № 1, Київ 2010, s. 192–199.
7. Киридон А., *Українсько-польські відносини в контексті пам'яттєвого дискурсу: пошук моделей примирення*, <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-polski-vidnosini-v-konteksti-pamjattjevo/> (dostęp: 30 VI 2017).
8. Киридон А., Троян С., *Сучасний етап українсько-польських відносин дискурс взаємодії*, <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/suchasnii-etap-ukrajinsko-polskikh-vidnosin-diskurs/> (dostęp: 30 VI 2017).
9. Когут І., *Польсько-український конфлікт у суспільно-політичних дискурсах з 2003 року і до сьогодні*, <http://esnuir.cenu.edu.ua/bitstream/123456789/8928/1/kogut.pdf> (dostęp: 30 VI 2017).
10. Кондратенко Н., *Український політичний дискурс: текстуалізація реальності*, Одеса 2007.
11. Kujawa I., *Strategie dyskursu polityki a medialny obraz świata (na materiale współczesnej prasy niemieckiej)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska”, vol. XXVII, Sektio FF, Lublin 2009, s. 43–58.
12. Ks. Kunicki, Z., *Jacques Derrida: polityka a polityczny dyskurs o demokracji*, Forum Politologiczne, t. 6, INP UWM, Olsztyn 2007, s. 283–303.
13. Laskowska E., *Style dyskursu publicznego*, www.ukw.edu.pl/.../6357/Style_dyskursu_publicznego.doc (dostęp: 9 IX 2017).
14. Lokert K., *Dyskurs polityczny – analiza KAD*, „Językoznawstwo” 2011, nr 1(5), http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Jezykoznanstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznanwczr2011-t5/Jezykoznanstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznanwczr2011-t5-s81-87/Jezykoznanstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznanwczr2011-t5-s81-87.pdf (dostęp: 31 XII 2017).
15. Malewska-Szałygin A., *Tradycja stosowania pojęcia „dyskurs” i jego przydatność w antropologii współczesności*, „Etnografia Polska” 2004, t. 48, z. 1–2, s. 81–97.
16. Нагорна Л., *Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики*, Київ, Світогляд 2005.
17. Наумкіна С., Дяченко О., *Використання мовно-маніпулятивних технологій на різних етапах політичного конфлікту*, w: *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ-початку ХХІ ст.: збірник наукових праць до ювілею доктора політичних наук, професора В.П. Горбатенка, ред.-упор. С. Рудницький, ФОП Євенок О.О., Житомир 2017, s. 74–81.*
18. Петренко В., *Політична мова як засіб маніпулятивного впливу: автореф. дис. [...] канд. політ. наук: 23.00.02б*, Київ 2003.
19. Петренко І., *Політичний дискурс: зміст, особливості, функції*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія”, № 100, Київ, 2010, s. 54–57.
20. Poprawa M., *Telewizyjne debaty polityków jako przykład dyskursu publicznego*, TAiWPN Universitas, Kraków 2009.
21. Romaniuk S., *Український дискурс політичний в latach 2010–2014. Analiza lingwistyczna*, Warszawa 2016.
22. Серажим К., *Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики)*, Інститут журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, Київ 2002.
23. Стрій Л., *Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти: дис... канд. філол. н.; спец.: 10.02.01 – українська мова, Міністерство освіти і науки України, Одеський національний університет імені і. І. Мечникова*, Одеса 2015.
24. Stryjek T., Konieczna-Sałamatin J., Zacharuk K., *Ukraińcy o historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich. Raport z badania ilościowego i jakościowego*, Warszawa 2017, <http://www.nck.pl/badania/projekty-badawcze/raport-ukraincy-ohistorii-kulturze-i-stosunkach-polsko-ukrainskich> (dostęp: 30 XII 2017).
25. Шарапановська Ю., *Теоретичні засади аналізу політичного дискурсу*, „Молодий вчений” 2016, № 4 (31), s. 428–431.
26. Вільчинська І., *Політичний дискурс: основні напрями дослідження*, „Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв”, Київ 2013, №3, s. 198–201.
27. Zaskilniak L., *Dzieje Polski w historiografii ukraińskiej i świadomości społecznej Ukraińców początku XXI w.*, http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaskilniak_pl.pdf (dostęp: 31 XII 2017).